

Een spiraalvormig vroegmiddeleeuws goudbaartje

In maart 2009 kocht het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden voor de collectie Nederland Middeleeuwen een voorsnog uniek spiraalvormig goudbaartje van Adriaan Hoogendoorn uit Hollandsche Rading. Het gaat om een strip 22-karaats goud van 7 mm breed, 2 mm dik en 143 mm lang, die twee slagen is opgerold tot een spiraal van 2,1 x 1,6 cm met een doorsnede van 1,5 cm. Bij dat oprollen is de strip horizontaal gescheurd. Aan het ene uiteinde loopt de strip smaller en platter toe en dit lijkt het originele begin of einde te zijn; aan het andere uiteinde is de strip afgekapt, wat duidelijk maakt dat die oorspronkelijk langer was. Het baartje weegt 20,6 gram. De aanwinst werd gepubliceerd in het eerste nummer van *Westerbeem* van 2010.¹ Op 23 februari 2010 vond de presentatie plaats in het Rijksmuseum van Oudheden, waar het tot 9 juni in de Tempelzaal te zien was. Vanaf begin december 2010 zal het goudbaartje (met inventarisnummer f 2009/3.1) permanent te bezichtigen zijn in de nieuwe vaste presentatie 'Archeologie van Nederland' op de tweede verdieping van het museum.

Vondst en vindplaats

Adriaan Hoogendoorn heeft het voorwerp in het voorjaar van 2008 gevonden in gestorte grond langs de snelweg Utrecht-Arnhem (A12) ter hoogte van Odijk. Omdat de vinder niet wist wat hij precies gevonden had, ging hij met het voorwerp naar een juwelier, die het toetste als '24-karaats goud' en er € 560,00 voor bood. Gelukkig ging de vinder daar niet op in, maar voerde zijn nieuwsgierigheid hem naar een determinatiedag in Wijk bij Duurstede, waar

Michael den Hartog dacht dat het iets bijzonders kon zijn en hem doorverwees naar het Rijksmuseum van Oudheden, waar de vondst misschien nader onderzocht kon worden. Inmiddels had de vinder het voorwerp aangemeld en laten registreren bij het Meldpunt Archeologie van de provincie Utrecht. Daar heeft Ton van Rooijen samen met de vinder de exacte vondstlocatie vastgelegd en de oorspronkelijke plek (en dus eigenaar) van de gestorte grond gereconstrueerd. De coördinaten zijn: 145.609/ 452.082 ± 25 meter, op de grens van natuurgebieden van Het Utrechts Landschap en Staatsbosbeheer. De locatie ligt op het grondgebied van de gemeente Utrechtse

ANNEMARIEKE
WILLEMSSEN

*Goudbaartje Odijk
(RMO, f 2009/3.1)
foto: RMO/Peter Jan
Bombhof*

*Goudbaartje Odijk,
met links onder
'afbak'-sporen
foto: Klomp
Productfotografie*

*Goudbaartje opgesteld in het RMO, voorjaar 2010
foto: Annemarieke Willemsen*

Heuvelrug, plaats Driebergen-Rijssen-burg, waar Odijk (gemeente Bunnik) aan grenst. Er zijn in Archis geen verdere vondsten geregistreerd in de omgeving van deze locatie en ook Adriaan heeft verder geen enkele andere vondst gedaan op dit perceel. De betreffende grond was afgegraven, gestort en daarna afgevlakt op een perceel langs de snelweg in het kader van een zogenaamd

vernattingsproject in het plaatselijke natuurgebied.

In het najaar van 2008 kwam Adriaan Hoogendoorn, nog steeds nieuwsgierig, met het gouden voorwerp naar Leiden. Daar is het eerst uitvoerig onderzocht, want hoewel het intrigerend veel leek op een vroegmiddeleeuws voorwerp en de locatie in het rivierengebied daar op zich een goede voor is, was het een losse vondst waarvan we geen precieze parallellen kenden; het zou dus ook recent kunnen zijn. Onder de microscoop waren echter, afgezien van het streepje van de recente toetsing bij de juwelier, geen moderne bewerkingssporen zichtbaar. Vervolgens heeft Luc Megens van het Instituut Collectie Nederland (icn) in het kader van een samenwerkingsproject tussen het RMO en het ICN wat betreft materiaaltechnisch onderzoek van vroegmiddeleeuwse sieraden, op 13 oktober 2008 met een draagbaar röntgendiffractie-apparaat (XRF) de samenstelling van het voorwerp onderzocht. Ook daaruit bleek dat er geen 'moderne sporen' in het goud aanwezig zijn en dat het goudgehalte 90% is, met daarnaast 2% koper en 8% zilver; dit komt overeen met 21,6 karaat. Dat is zinvol, want 24-karaat zou zuiver goud zijn, wat op die

*Locatie vondst goudbaartje (ster)
(bron: Google Earth;
tekening: Ton van Rooijen)*

manier niet te gebruiken is. Ook de sieraden uit deze periode, die we onderzochten hebben een vergelijkbaar gehalte. Niets wees er dus op dat het voorwerp niet uit de Vroege Middeleeuwen zou kunnen stammen.

Vergelijking en datering

Het nauwkeurig bestuderen van het voorwerp en 'bureau-onderzoek' in het museum leverde nadere aanwijzingen omtrent het gebruik en ook parallellen op, die uiteindelijk tot een datering leidden. Het afgekapte uiteinde hielp daarbij. Op dat uiteinde is te zien dat eerst tot iets over de helft is gekapt, waarna het nu missende deel is omgebogen en afgebroken. Een spoor van het kappen is nog te zien op de 'eerste slag' van de spiraal, in het verlengde van het gekapte uiteinde. Dat kenden we van een vroegmiddeleeuwse goudbaar uit Wijk bij Duurstede, die op dezelfde manier is afgekapt en afgebroken, waarschijnlijk ongeveer halverwege de oorspronkelijke lengte.² Wijk bij Duurstede is het bekendst als Karolingisch 'emporium', maar was al in de Merovingische periode een belangrijke nederzetting, naast Maastricht de enige bekende muntplaats in het huidige Nederland voor gouden tremisses in het begin van de zevende eeuw.³ Er zijn in Wijk bij Duurstede diverse munten van Madelinus met de tekst 'DORESTAT FIT' ofwel 'gemaakt in Dorestad' en daarnaast de beste parallel voor het spiraalvormige goudbaartje, namelijk het zogenaamde 'goudschatje van De Geer'.⁴

Op het terrein De Geer in Wijk is continue bewoning vanaf de Romeinse tijd via de Merovingische tot in de Karolingische periode aangetroffen en diverse gouden sieraden uit de Merovingische periode, mogelijk afkomstig uit een grafveld.⁵ De goudschat bestaat uit vijf kleine voorwerpen: drie gouden munten en twee opgerolde stukjes goud, waarvan de kleinste oorspronkelijk aan de kopse kant van de grotere heeft

Gouden tremissis van Madelinus (RMO, WD 7546) foto: RMO/Peter Jan Bomhof (3 x ware grootte)

gezet. Die twee stukjes goud zijn ook in de vorm van een strip, die tot een rol gebogen is, al heeft deze strip platgehamerde zijkanten waar die van het spiraalvormige baartje rechte zijkanten heeft. De munten in het goudschatje van De Geer zijn door Arent Pol van het Geldmuseum Utrecht gedetermineerd. De grootste (NUMIS 1090033) is een solidus van de Byzantijnse keizer Justinianus (527-565), geslagen vóór 538 in Constantinopel en weegt 4,453 gram. De andere twee (NUMIS 1090034 en 1090035) zijn Ostrogotische tremisses van Athalarich (526-534), geslagen op naam van Justinianus in Ravenna en wegen elk 1,387 gram. Deze munten stammen dus uit de periode 526-538 na Chr. en de goudschat van De Geer is om die reden in het midden van de zesde eeuw gedateerd.

Het oprollen van de strips is ongetwijfeld gedaan om het goud vervoerbaar te maken; het zijn draagbare goudbaartjes. Dit gebruik is heel bekend uit deze periode, met name in Noorwegen, waar schatten vol opgerolde goudstaafjes bekend zijn. Het gaat daar, zover bekend,

Goudbaartje uit Wijk bij Duurstede (RMO, WD 6488) foto: RMO/Peter Jan Bomhof (3 x ware grootte)

Goudschatje uit Wijk bij Duurstede, midden zesde eeuw (RMO, WD 792.5.65) foto: RMO/Peter Jan Bombof

wel altijd om ronde staafjes goud die tot spiralen zijn gebogen en niet om platte strips zoals bij het goudbaartje dat in Leiden terecht kwam; voor die precieze vorm kennen we tot op heden geen parallel. Ook het Noorse spiraalgoud of 'currency gold' zoals het genoemd wordt, dateert voor het leeuwendeel uit de zesde eeuw na Chr. Dit alles wijst erop dat ook het goudbaartje van de Utrechtse heuvelrug uit de zesde eeuw na Chr. stamt.

'Currency gold' gevonden in Noorwegen, zesde eeuw (Historisch Museum Oslo) foto: Annemarieke Willemsen

De waarde van het goudbaartje in de Merovingische tijd zelf is niet precies te bepalen. De gouden munten van deze tijd, die meestal iets meer dan een gram wegen, kunnen volgens Arent Pol worden

vergeleken met een huidig biljet van 200 of 500 euro. Zo'n gouden munt was in de zesde/zevende eeuw zeker geen kleingeld: niet iets waarmee je een brood kon kopen, eerder een paard. Van het deel van het spiraalvormige baartje dat overbleef, kun je twintig munten maken. Het is opvallend dat, als je handig een vierkant stukje van dit 7 mm brede baartje afkapt, dus ook 7 mm lang, je inderdaad ongeveer een gram goud hebt, genoeg om een munt van te slaan - maar dat kan toeval zijn. Of er nu munten of sieraden van gemaakt zouden gaan worden, het baartje was letterlijk zijn gewicht in goud waard en vertegenwoordigt dus een behoorlijk kapitaal.

Het gouden tijdperk

Deze vondst illustreert een cruciaal aspect van de zesde en zevende eeuw na Chr., die je 'de tijd van het goud' zou mogen noemen en die beroemd is vanwege de goud- en muntschatten. Gouden sieraden zijn in deze tijd het relatiegeschenk bij uitstek, om als machthebber aan je trouwe dienaren te geven of om uit te wisselen met andere machthebbers. Maar ook je relatie met de goden kon je vormgeven door goud te offeren. Het is mogelijk dat sommige schatten, zoals de welbekende baggervondst van vier massieve gouden halsringen in Olst, daarmee te maken hebben.⁶ In de transformatie van de Romeinse erfenis in die Vroege Middeleeuwen kreeg goud de hoogste status, mogelijk vanwege de rol die gouden Romeinse munten eerder hadden. Laat-Romeinse gouden munten, ook de vijfde- en zesde-eeuwse van Oost-Romeinse keizers, blijven in gebruik als baar goud en om sieraden van te maken. Vanaf de zesde eeuw worden ook weer gouden munten geslagen in West-Europa, waarmee bewust wordt teruggegrepen op de geldeconomie van het Laat-Romeinse rijk.

De Vroege Middeleeuwen is ook de periode van de draagbare rijkdom: er wordt vooral geïnvesteerd in verplaats-

bare zaken. Edelmetaal wordt gebruikt voor sieraden en om wapens en riemen te decoreren; dit alles kan op het lichaam gedragen worden. Ook geld en grondstoffen daarvoor moest je kunnen meenemen. Los van de handzame munten, die dan ook nog vaak worden omgevormd tot hangers, wordt goud in makkelijk te hanteren baartjes gegoten. Het uitzonderlijk lange goudbaartje dat ter hoogte van Odijk is gevonden, in het Rivierengebied waaruit meer vroegmiddeleeuws goud bekend is, werd vervolgens draagbaar gemaakt door het op te winden, waardoor de spiraalvorm ontstond. Zo kon je het aan een snoer of riem meedragen. Mogelijk was het toch niet veilig genoeg. De geïsoleerde vondst en het feit dat het maar een deel van een baartje is, waarvan al eerder goud was afgehakt, wijzen mijns inziens niet op een depositie noch op een grafvondst. Het lijkt waarschijnlijker dat iemand het goudbaartje heeft verloren bij het doorkruisen van de Utrechtse heuvelrug. ■

Annemarieke Willemsen (1969) studeerde Kunstgeschiedenis & Archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar ze in 1998 promoveerde op een studie naar laatmiddeleeuws kinderspeelgoed. Sinds 1999 is zij verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden als conservator van de afdeling Nederland Middeleeuwen. Daar is ze verantwoordelijk voor alle vondsten van eigen bodem van ná de Romeinse tijd.

NOTEN:

1. ANNEMARIEKE WILLEMSSEN / ADRIAAN HOOGENDOORN / TON VAN ROOIJEN Een vroegmiddeleeuws goudbaartje ter hoogte van Odijk *Westerbeem* 59-1 (2010) 56-59. Dit artikel is een bewerkte versie van die publicatie.
2. RMO, inv. WD 6488; ANNEMARIEKE WILLEMSSEN *Dorestad, een wereldstad in de Middeleeuwen* (Zutphen, 2009) 116.
3. ARENT POL, Madelinus and the Disappearing of Gold, in: A. WILLEMSSEN / H. KIK (red.) *Dorestad in an International Framework, New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times* (Turnhout, 2010) 91-94.
4. RMO, inv. WD 792.5.65; W.A. VAN ES / W.J.H. VERWERS De voorgeschiedenis van Wijk bij Duurstede, in: M.A. VAN DER EERDEN-VONK / J. HAMER / G.W.J. VAN OMME (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad, Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis* (Hilversum, 2000) 33.
5. ANNEMARIEKE WILLEMSSEN *Dorestad, een wereldstad in de Middeleeuwen* (Zutphen, 2009) 18.
6. RMO, inv. d 1953/2.1 tot en met 2.4; *Schitterend sieraad, cat.tent. Rijksmuseum van Oudheden* (Leiden, 2007) 14.

Worldwide Bi-metallic Collectors Club

The WBCC was established September 14th 1996 by using Internet facilities. It is the very first 'Internet' Coin Club. It has now 516 members from 64 Countries. WBCC goals are to get involved with GREAT ENTHUSIASM to exchange information about Bi- and Tri-metallics and exchange Bi- and Tri-metallics itself. The membership itself costs nothing, but you must have a GREAT ENTHUSIASM in collecting Bi- and Tri-metallics and must PARTICIPATE in the WBCC.

The WBCC has the following activities:

- A. Composing and distributing 'The World of Bi-metallics' catalog every 4 months. Free and send by E-mail (Attached as an Excel file)
- B. Weekly send a 'WBCC Newsmail' to the members of the WBCC
- C. Providing a WBCC Website and WBCC For Sale Page
- D. Providing a Bi-metallic Documentation Centre
- E. Providing a WBCC Public Relations Centre

info at: wbcc@home.nl